

Prilozi za povjesnu topografiju požeške županije.

Onaj dio požeške županije od Ilove do Pakre, koji je u prijašnja vremena pripadao križevačkoj županiji, bio je negda nerazmjerno napredniji no u današnji dan. Istina, vlastela nijesu većim dijelom bila domaćega podrijetla, ali je narod posvuda bio naš; u svim popisima jobagijona ističu se sama hrvatska imena. Dolaskom Turaka nestade toga žiteljstva, a novi svijet, silom iz Bosne preseljen, nije ni umio ni mogao da išta nova stvori, ta bio je samo sluga turskih i poturčenih gospodara. Kad je nestalo jarma turskoga, zavuče se taj narod u zabiti svojih brda, i zaostade tako, da se nije mogao od'rvati silnoj bujici tuđinstva. A hrvatskome se je svijetu taj kraj sasvim otuđio, i nikakvom se silom ne htjede natrag da vrati u svoje, tako da je cio danas prepun čisto čeških, njemačkih i mađarskih sela: Turčin nam je za uvijek oteo ovaj lijepi kraj naše domovine.

Kasno doseljene žitelje nije nikaka tradicija vezala s ovom zemljom, često i prečesto tražimo zalud i najmanji trag kakvoj tradiciji. Ali i ako je nazivlje mjesta, gora, rijeka i t. d. izmijenjeno, ipak je ovdje ondje ostalo štošta iz starih vremena: nesvjesno preuzimlje jedan narod tradiciju drugoga i tuđega naroda, kako ne bi zaostalo šta kod srodnoga plemena. Dakako, da tek brižno ispitivanje otkriva ove ostatke, a vrlo često ostaje i ono bez rezultata, ma da se radi i o većim, još dijelom sačuvanim spomenicima. Zadaća je u ovim recima pribрати sve zajamčene vijesti o važnijim, često spomenutim mjestima ovih krajeva, pa stvoriti što točniji prikaz njihove prošlosti, onako, kako je to učinjeno s Dobrom kućom, Bijelom, Sv. Jelenom de Podbor i Lijesnicom u prijašnjim sveskama „Vjesnika hrv. arheološkoga društva“.

Pomanjkanje tradicije i mijenjanje nazivlja oteščava i onemogućuje spoznavanje povjesne topografije ovih krajeva: nerijetko ne može se odrediti ni jedno ime u ispravi, koja radi očito o ovim stranama. Popisi župa, tvrđa i mjesta ovoga kraja često su jedina pomagala ispitivanja. Kad je Rački¹ izdao popise župa g. 1334. i 1501., obreče, da će „pri drugoj prigodi razjasniti mjesta, koja se u ovih popisih navode, te naznačiti jim položaj“. Nije mu bilo dano, da nađe tu drugu prigodu, tek je Ortway, a pogotovo Csánki pokušao obraditi srednjovjekovnu topografiju ovih krajeva. Vrlo je mnogo već opredijeljeno, ali je mnogo šta očito krivo, a mnogo nije nikako istumačeno. Ma da je kasnije i mnogo novih podataka priopćeno, nije se nitko više latio toga posla, premda je o požeškoj županiji u novije doba izašlo i više djela.

* * *

¹ Starine jugosl. akad. IV. 201 i d.

Spomenika prijašnjih vjekova nestaje u brzo; već ne znamo ni za trag mnogima, koje je još popisivač g. 1702. vidio. Razmjerno se najbolje sačuvala Stupčanica nad Bastajima. To je bilo sijelo gospodara vrlo velikoga posjeda, koji je sezao sve tamo do Voćina i graničio s posjedom Dobre kuće. Saploncha, Soplioncha, Soproncza stariji su nazivi za dva mjesta i za neku rijeku. Kasnije je nastalo Sopronicz, a još kasnije tek za turskoga doba Stupczenicza, Stupčanica. Vrlo je vjerojatno, da je stari narodni naziv postao nerazumljiv, pa si ga je novi puk svojom etimologijom protumačio u Stupčanica; sigurno ne ima stari naziv ništa sa „stupom“ posla. Bez sumnje je ovdje i u rimsko doba bilo oveće mjesto; nalazi se i danas u poljima oko Bastaja rimskih novaca, a vjerojatna tradicija tvrdi, da su fragmenti rimskih napisa i sarkofag u parku Daruvarskoga grada doneseni onamo iz Bastaja.

U srednjem vijeku zove se neka rijeka Saploncha. Nije lako odrediti, koja je to rijeka, ali se čini, da je to doista današnja Riječka i Ilova u svom gornjem dijelu; barem se većina mjesta u ispravama može protumačiti, ako se prihvati ovo mišljenje Csánkijevo i Ortvayevo. Ima dapače i dvije rijeke toga imena; g. 1244. i 1246. čita se, da je posjed Zdenci uz veliku i malu Soplenczu¹⁾.

Nu bila su tu i dva mjesta Soplencza. Popis župa od g. 1501. spominje Soplencza inferior i superior, dok su g. 1334. bile tamo doduše dvije crkve, ali u jednom mjestu: ecclesia b. virginis de Soplioncha, s. Michaelis de eodem. Svakako su i oba kasnija mjesta vrlo na blizu bila. Uspomena na dva mjesta preživjela je i tursko doba; kad su Martin Zemljak i T. Maretić popisivali župe, izvjestiše, da je dōnja Soplencza uz posjed Dobru kuću, da se tamo i potok tako zove, da je gornja Soplionca u susjedstvu nu već napuštena²⁾. Ona Soplionca, u kojoj je bio hram sv. Mihalja, ležala je jamačno današnjim Bastajima na sjeveru; tu se još g. 1527. spominje dvaput Abramo-Szentmihaly, gdje je udova Nik. Sekelja od Dobre kuće polagala prisegu. Veoma je vjerojatno, da se tu nalazila ta Soplionca, gdje još danas vojna karta bilježi: Abramovac³⁾

Stariju povijest ovoga posjeda i mjesta pripovijeda opširno Csánki⁴⁾. Najstariji su gospodari grada Tiboltovići, grana moćnoga plemena, koje je gospodovalo ogromnim posjedom od Baboče uz Dravu do Zemča uz Savu. Nu vlasnik Pavao, sin Mihaljev, dospje zbog nēdjela u tamnicu, a brat mu Matija morade grad kralju predati. G. 1356. zadobi ga župan županije abaujmeđske Petar Poharos, pa ga njegov rod do izumrća zadržā. G. 1408. opet je vlasništvo kraljevsko⁵⁾; za neko vrijeme zadobi grad kraljica Barbara, dok g. 1424. ne zavlada njime najprije privremeno, a od g. 1429. trajno Nikola Gorjanski, ban hrvatski i palatin ugarski, rodak Sigismundov. Do g. 1481. uživaju Gorjanski taj posjed; te godine domre moćni rod Gorjanskih; pošljednji je potomak bio Job Gorjanski.

Nikola Banfi de Alsó Léndva, veliki župan virovitički i brat mu Jakov dobe zatim grad i gospoštiju⁶⁾, i u familiji Banfi ostadoše do turske okupacije. Ferdinand je 30. XI. 1527. darovao doduše „castrum Soproncza“, vlasništvo Joannis Banffi de

¹⁾ Smičiklas T., Cod. dipl. IV. 248. i 303.

²⁾ Starine XXX. 173.

³⁾ Történelmi tár. 1897. 67. Sr. Vjesnik arkiva X. 51.

⁴⁾ Körösmegye XV. sz.

⁵⁾ Fejer IX. 2. 481.

⁶⁾ Gyurikovits: De situ et ambitu III. 44.

Alsó Léndva, buduć da je taj odlučno uz Zapolju pristajao, Valentu Töröku¹; nu to je jedna od onih brojnih darovnica, koje su već pisane bile, da ostanu na papiru. Tako 22. VII. 1540. javlja Lad. More, da je i tadanji gospodar Stupčanice Stjepan Banffi gorljiv pristalica Zapoljev, da su ljudi Banfijevi iz Stupčanice poubijali 40 martolosa, a 20 ih pohvatali². Ali par mjeseci kasnije potvrđuje Ferdinand Banfiju sve posjede³,

Sl. 6. Stupčanica. Glavna kula.

među njima i Szoproncu. Da su gospodari Stupčanice vrlo rdavo živjeli sa susjedima iz Dobre kuće, svjedoče brojne isprave od g. 1477. do 1527., što je kod Dobre kuće već navedeno⁴.

Turčin osvoji Stupčanicu, kako Isthuanffy javlja, g. 1542. Ali ni Vlasi, koje si je on amo dopremio, nisu bili sa svojim gospodarima zadovoljni. Ovdje su gospodovali najokrutniji age. Kad je kapetan Laidacher g. 1597. tamo četovao i sužnjeve iz grada oslobodio, izjavio se Vlasi spremni, da će, dođe li im carska vojska u pomoć, u Stupčanici i Dobroj kući sami Turke pohvatati i povezati⁵. Nu od toga ne bude ništa; tek kad su Turci pod Bečom poraženi bili, ostaviše sami grad, u kom su g. 1577.⁶ držali 30 pješaka. G. 1702. veli popisivač, da je nad selom sasvim razvaljena tvrđa, Stupczanicza zvana, zidovi su goli, toranj visok, u okolo kestenova šuma. G. 1688. da su odavle Turci u Gradišku pobjegli; u gradu bila su dva age s 40 nefera⁷.

Od Bastaja dolazimo za jedan sat preko sela Murkovca do grada; put baš nije lagodan, oštro kamenje čini strmi uspon još težim. Grad je za čudo malen: za četrdeset vojnika i dva zapovjednika očito pretijesan. Na glavici brežuljka malešni je plateau; taj je dostajao da se na njem sazide cijeli grad. Nije bio poput Dobre kuće duboko u brdima skriven, već sate daleko vidljiv. Čvrst zid sezao je od plateaua do podnožja humka; usred ovako obzidanoga prostora diže se i danas još čvrsta kula (sl. 6), 20 m. visoka, oko 7. m. široka. K sjeverozapadu, kamo je hrptom brijega vodio

¹ Vjesnik arkiva. VII. 183.

² Starine XVII. 165.

³ Vjesnik arkiva VII. 250.

⁴ Tört. tár. 1896. 528.

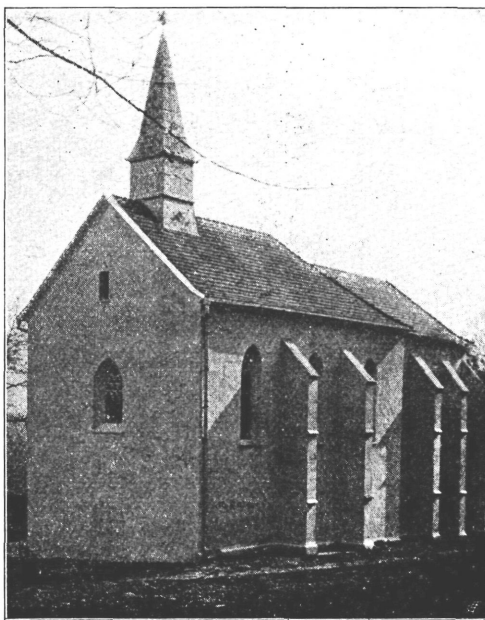
⁵ Starine XIX. 69.

⁶ Lopašić, Spomenici hrv. Krajine I. 45.

⁷ Smičiklas, 200-godišnjica oslobod. Slavonije II. 239. i sl.

uzan hodnik, bile su još tri male odaje. Ulazu s desne nalaze se još sada tragovi malih prostorija. Stješnjenost primorala je stanovnike, da si uz kulu prizidu još stanove. Tragovi te iščezle prigradnje vide se i danas na istočnoj strani glavne kule. U svein je to tipičan oblik maloga sredovjekoga njemačkoga grada. Na vrlo malenom prostoru, u tijesno je sve posagrađeno, sve samo lakšoj obrani namijenjeno. Glavna je kula osobito pomno utvrđena, stanovi za boravak u mirno doba neznatni su. Ulazilo se u kulu u prvom katu, donji dio nije imao nikad ni vrata ni prozora, a služio bi većinom kao spremnica. Stanovalo se u prvom i drugom spratu, kamo se može i danas još doći stepenicama u zidu. Prozora ne ima ni tu na južnoj i istočnoj strani: jedino nad ulazom na zapadu ima u svakom katu po jedan prozor. Sjeverna strana ima samo pukotine za svjetlo. Sve je vrlo solidno od kamena građeno, bridovi su pojačani jakim tesancem. Jedan metar nad površinom umetnut je u kameni zid red debele ciglje. Kasnije je dozidan i treći sprat, ali ne više kamenom, već velikom cigljom; tek su i tu umetnuti na krajevima tesanci, mnogo pomnije otesani od dônjih. Grad nije nikako stariji od XIII. vijeka, a nigdje ne ima ni najmanjega traga kakovom rimskom podrijetlu na njemu. Ilirac Ilič našao je tobože i tu nekaki rimski napis, nu to je očita nesporetna mistifikacija zanešenoga patrijote, a takove su mnoge njegove vijesti. Takav tip grada nalazimo još i u Dobroj kući i u Čaklovcu kod Pakraca. Ostali su gradovi prostraniji, okruženi kulama i polukulama: sve se više mari za stalno prebivanje, a ne gradi se sve lih za obranu. Tipove tih kasnijih, udobnijih i većih gradova nalaze se u Pakracu i Kamengradu.

Nedaleko od Bastaja, što su nastali jamačno na terenu stare Soplonce, stoji još danas spomenik, koji će za jednu godinu preturiti pet stotina godina svoga opstanka. Nije ništa veličajna, mala je crkvice, ali ona je uz onu u Voćinu jedina, koja je preživjela tešku buru turskog gospodstva. Danas stoji crkvice sv. Ane (sl. 7.) osamljena; ne ima ni traga više samostanu, kojem je bila glavni dio, ne ima ni pravoga sela u blizini; odasvud šumski mir, koji se samo jednom u godini na dan sv. Ane prekida 6. X. 1412. poklanjaju pred kaptolom čažmanskim Benedikt sin Nelepeczev i njegov sin Ladislav, gospodari Dobre kuće, neko zemljište među selima Matheouch i Ferenczlak — kojim je davno svaki trag iščeznuo — blizu potoka Chernez sa tri sela i 18 jobagijona monasima pavlinskoga reda, da si tu podignu crkvu i samostan¹. Tu su onda fratri proboravili jedno 130 godina, ali već prije pro-

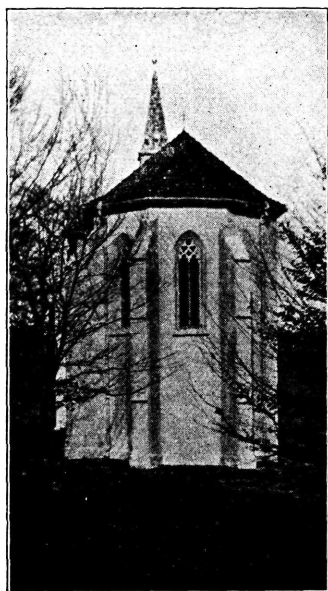

Sl. 7. Crkva Sv. Ane kod Bastaja nakon restauracije.

¹ Tört. tár. 1896. 514.

vale turske ostade samostan pust. Samostan je spadao pod onaj sv. Marije u Gariću, a stekao je i dosta veliku važnost za onaj kraj; još g. 1524. ima se parnica o Bijelu Stijenu između Bantija i Petra Keglevića dokrajčiti „in clastro fratrum Heremitarum b. Annae in pertinentiis Dobrakucha fundato“. Nakon odlaska Turaka nije ništa ostalo do ruševina crkvice. Spisi su se samostanski sačuvali; danas se nalaze u drž. arhivu u Budimpešti. U popisu od g. 1702. spominje se sv. Ana pod selom Batinjanima: infra pagum rudera magnae ecclesiae catholicae videntur, dicitur templariorum fuisse; turris alta exstat, est fossa magna cincta haec ecclesia.

Ruševina je crkve ostala neupotrebljena sve do g. 1735. U kotlini nedaleko Bijele podigao se skrovit pravoslavni manastir Pakra; tradicija meće postanak njegov još u g. 1556., nu očito pada u kasniji vijek. Tip manastira: duboko sakriven u kotlini — ni danas ne vodi pravi kolnik do njega — manastir u ključ sazdan, u sred

Sl. 8. Kor crkve Sv. Ane kod Bastaja.

dvora crkva. Tu se okupilo premnogo kaludera, zato im je na molbu episkopa Nikifora Stefanovića dozvolio Karlo VI. g. 1735., da smiju trošni dom manastira Pakre ostaviti, pa se preseliti u sv. Anu, gdje je još od turskoga vremena stajala crkva i ruševine samostana. Ali ni manastir u Pakri ne osta za dugo prazan. Već g. 1737. dođu amo novi prebjezi iz razorenoga manastira Gomionice u Bosni (nedaleko Broncanoga Majdana) pod vodstvom igumana Pahomija. Braća kod sv. Ane izdadu im 1743. darovnicu, prepuštajući im svoje pravo vlasništva na posjed Pakre. G. 1779. naziđu ovi tamo današnji manastir s baroknom crkvom. Spise čuva pakrački eparhijski arkiv.

Za uzbune g. 1743. uskoče i kaluđeri Sv. Ane i pođu među pobunjeni svijet. Zato im se zaprijeti 9. IV. 1743. pakrački episkop, da će ih dati ko hajduke poloviti, ako se sami u manastir ne vrate. Ali se doskora i prijašnji posjednici Pavlini dosjete, da je to njihova svojina, pa zatraže 11. XII. 1745. crkvu natrag, nu uzalud, jer se patrijar Arsenije IV. tome odlučno usprotivio. Pavlini ustraju u svojim zahtjevima, a sad će g. 1753. dva prote i jedan kaluđer da posvjedoče, da je sv. Ana od iskona grčko-istočna

bila, jer da se kod popravka crkve našla ikona s grčkim napisom (!). Međutim ne ostaše kaluđeri za dugo u tom manastiru. G. 1772. bude određena redukcija kaludera, a kad se ovi ne htjedoše pokoriti, ostave g. 1792. sasvim svoj dom; što je samo bilo po želji vlasti, koja ih je smatrala zaprekom zamišljene unije¹. Tako se zbilo, da je crkva ponovno propala, te se samo čvrsti zidovi održali, kad je Kukuljević 1858. amo došao i preporučio uščuvanje toga rijetkoga građevnoga spomenika. Konzistorija dade doista g. 1860. crkvu pokriti i vrati je bratstvu manastira Pakre. U posljednjim je godinama crkva opet popravljena.

¹ Spisi u eparh. arhivu u Pakracu. Vidi i Grujić: Grada za istor. pakračkog vladništva. Karlovci 1907.

Hram je ovaj sazdan u jednostavnom gotskom slogu: nad glavnim ulazom, gdje je danas nepristajući tornjić, stajao je jedini toranj (1702.: *turris magna*), kojem se tragovi još vide na slici iz doba prije restauracije. Prednji dio, lađu crkve (14 m. dug) dijeli od kora (8 m.) visoki triumfalni luk; danas prikriva ikonostas otmjenu formu njegovu. Na južnoj strani prislanjao se hram uz samostan: pokrajna mala vratašca vodila su iz samostana u crkvu, a zato ne ima na toj strani potpornjaka. Kor (sl. 8) završuje poligonalno sa tri stranice šesterokuta. Dakako već odavna ne ima svodova, što su ih potpornjaci nosili: crkva je znatno snižena, pa je razmjer prozora danas čudan osvanuo. Prednji dio ima tri prozora postrance, a jedan poviše glavnoga ulaza; kor je sa četiri prozora osvjetljen. Svi su lijepim „*Masswerkom*“ urešeni; onaj najveći nad ulazom dakako najljepše. — Posljednja je restauracija očuvala, što se očuvati dalo; samo je ponutrina crkve iznakažena nelijepim slikama svetaca.

Među kaštelima daruvarskoga kraja spominje se u kasnije vrijeme češće kaštel *Konthowczi*. G. 1507. orobiše ljudi toga kaštela nekoga jobagijona *Sekeljova* kad je putovao na vašar u *Grobossincz* (*Grubišnopolje*). G. 1509. napadaju *Kontovčani*, združeni s ljudima iz *Sv. Duha* podanike *Dobre kuće*¹. Uvijek je u vlasti knezova *Iločkih*, a kad je posljednji njihov član *Lovro* umro, dobije s njegovom udovom *Ladislav More de Chula* i ovaj posjed, koji je držao g. 1527. 1. II. 1550. daje *Ferdinand Katarini*, kćeri *More-a* i žene mu *Magdalene de Bakowcza* među drugim posjedima i *Kontowcz*². Na starijoj karti (valjda XVII. v.) nalazimo još zabilježeno *Condotz* između *Dobre kuće* i *Zdenaca*. Ne može biti sumnje, da su knezovi *Iločki* nazvali taj kaštel po svom predu *Nikoli Kontu* († 1367.)³, i da je taj posjed bio između *Grubišnog polja* i *Dežanovca*. Trag je nazivu očito još sačuvan u nazivu mjesta *Končanice*, a mjesto, gdje je kaštel stajao, vidi se i danas. Tamo, gdje vojna karta označuje *Otkope*, nalazi se čunj, opasan dubokom grabom. Na tom je čunju stajao kaštel, sazdan od ciglje; — dakako vrlo malen — ta i toli često spominjani *castrum Soplncza* neznatan je opsegom. Tako su bili vrlo mnogi kašteli ovih krajeva sazđani; često se sačuvao samo čunj i šamac (*Sokolovac*, *Subocki grad*, *Novska*, *Šagovina* i t. d.), a prilično sačuvan tip takvoga zamka prikazuje *Gračanica* nad *Baćindolom*. Čvrsti zid ide uokolo kule, koja je služila i za stanovanje i za obranu.

Kad su g. 1487. žitelji onoga kraja orobili crkvu u *Köally-u*, naloži 28. III. vikar u *Čazmi*, da imadu župnici u *Csütörtókhelyu*, *Brestóczu* i *Dimicskföldu* oti- mače izopćenjem kazniti⁴. Ovo su sve mjesta u neposrednoj blizini današnjega *Daruvara*, a sam kaštel *Kö-var* stajao je u *Höviz* (*Héviz*) zvanom mjestu, što nije drugo no *Topla voda* t. j. današnje *Daruvarske toplice*. Bio je u vlasti *Nelipića* od *Dobre kuće*, kasnije i u drugim rukama. U popisu od g. 1501. navodi se kao peta crkva među onima u *arcidžakonatu čazmanskome*: *capella de Subkw* (= *Subkö*, točno prevedeno *Köallya*). Samo su veći gradovi imali svoje kapele s posebnim svećenikom: ta niti znamenita *Bijela Stijena* nije imala svoje kapelice. Pa ipak tomu se gradu

¹ Tört. tár. 1897. Str. 522. 525.

² Vjesnik arkiva. VIII. 267.

³ Vjesnik arkiva. VIII. 250.

⁴ Tört. tár. 1897. 512.

izgubio gotovo svaki trag. Velim gotovo, jer još i danas imade i u samom Daruvaru sredovjekih ruševina. Na onim poljima, što se uz šumicu nad samim kupalištem steru, stajao je nješto rimski grad. Taj je bio opasan čvrstim, mjestimice dvostrukim zidom, koji je g. 1908. otkopan; među materijalom nađena su i dva rimska kamena s napisima. Na jednom je mjestu stajala jaka zgrada građena od čvrstoga lijepo profilovanoga kamenja; temelji drugih građevina s polukružnom apsidom opet su zatrpani. Veliku množinu rimskih novaca izbacuje i danas još plug pri oranju tih polja. A na onom dijelu, gdje se primakla šumica, vide se prostrani ostanci sredovjekih građevina; još se može razaznati krš soba, opkopi utvrda, osobito prema židovskom groblju. Ako igdje, samo je tu mogao stajati sredovjekki Kövar, a pod njim negdje davno iščeznula capella de Subkw¹.

* * *

Početak XIX. vijeka opisao je Csaplovics daruvarski kraj. Mnogo je toga za čudo točno pobilježio, dapače i za dokumentima posegnuo, mnogo je očita površnost i izmišljotina. Nad Daruvarom diže se brdo Petrov vrh; daleko vidljiv mu je čunj, na kojem bi po Csaplovicsu stajao „ein verfallenes Bergschloz“. Kasnije je isto pričao i Švear, označio dapače i gospodara Mustajbega Zvanića. Ilić u svojim Starožitnostima ima svačesa udrobljena: nešto je njegovih vijesti istinsko, samo se odnosi na drugo mjesto, drugo očito ne stoji, na pr. da se tamo i kamen s napisom ANNA DEK našao. Kad god on nalaz kojega napisa spominje, govori redovito neistinu, ma da on u svom zanosu takav nalazak vjerojatno, upravo dramatski vješto riše. Uz ovaj grad veže se priča slična onoj o Dedalu i Ikaru, pa se i u historiju uvukla eksistencija toga grada kao utvrđena činjenica. Ponovnim ispitivanjem i traganjem postalo je očito, da na Petrovu vrhu nije nikad grada ni bilo niti ga tamo moglo biti: možda se komu pećine živoga kamena pričinile ostacima grada. Ali ipak je morala biti crkva, koja je brdu ime dala. I očito jest tamo bila i župa. G. 1512. spominje se u vezi sa župama u Gornjoj i Donjoj Soplenci, i s onom u Ilova — Sz. György župa u Pogano-Szentpeter². Kako se još danas jedan vrh zove Petrov vrh, a susjedni Pogani vrh, ne ima sumnje, da je između ovih dvaju postojala ta crkva. Pa zaista, baš u uvali između ta dva brijega prostrana je ravan, koja se i danas zove Crkvišće. Ovamo ćemo smjestiti izginulu crkvu. A više je nego sigurno, da je to ona ista crkva, što je popis od g. 1501. spominje kao capella sancti Petri de monte Wsathecz, odmah iza crkve u Bijeloj. Ovaj zagonetni „Wsathecz“ nije nego pomadžareno Ušat-hegy (ušato brdo), ta i danas se zove dio tog brijega Za-ušnjak.

U srednjem se vijeku vrlo često spominje Tapolcza Sz. György u daruvarskom kraju. Nije to nego pomadžareno Đurđić uz Toplicu. Već je g. 1334. župa: eccl. sti. Georgii de generatione Tolineg³, g. 1501. sti. Georgii in Thopolcza. Ta je župa postojala još g. 1527. Na Merkatorovoj karti od g. 1630. označeno je još mjesto „Tollonetz“. Danas imamo ovdje i šumu i mjesto Đurđička, a i na

¹ Ovaj se kaštel spominje još g. 1516. (u vezi s crkvom u Csütörtökhely-u i u Dobroj kući) i 1522. kao obitavalište Fr. Nelipića.

² Tört. tár. 1897. 126.

³ Fil. Tholyneg spominje već isprava od 29. X. 1283. kao gospodare uz Toplicu.

karti, priloženoj Smičiklasovoj 200-godišnjici oslobođenja Slavonije, nalazimo mjesto Juritska. Popis od g. 1702. zna, da su nedaleko novonastaloga sela Brestovca ruševine nekoga hrama, koje svijet zove „Jurdicz“. Tu između Zdenaca, Brestovca i Mičkovine morala je biti ta župa uz Toplicu, dok je podno Stupčanice nedaleko Šupljelipe stajala druga župa Ilova — Sz. György zvana, spomenuta g. 1512.

Da je doista bila ta župa vrlo blizu Brestovca, svjedoči i popis od g. 1334. Tamo iza crkve de generatione Tolineg dolazi: eccl. beate virginis in possessione filiorum Ysau. Csánki je ne određuje. Mi je možemo danas potanje označiti. Po registima iz arkiva grofova Pongracza saznajemo, da su filii Ysau bili rođaci i ovdje svemoćnih Tiboldovaca. Rodoslovje bilo bi ovo:

Gygneti Farkas (1302.)	
Ysou, žena mu neimenovana sestra Tiboldovića.	
Cute	Nikola 1306.
Bargych udata za Iv. Nabradi	Anka udata za Lanceusa sina Beke, sina Lanchertova.
	Ilona.

G. 1306. daje Nikola svojoj kćeri Ani posjede Kreytin i Brestouch¹. U ovom potonjem bila je crkva sv. Marije, dakle je identičan s gore spomenutim possessio filiorum Ysau. Sve do g. 1487. spominje se crkva u Brestócz-u (s onim u Csütörtökhely i Dimicskföldu). Kasnije je Brestovca nestalo, ali ime se sačuvalo i prešlo valjda na tamo novo osnovano selo (neoerectus pagus 1702.) Brestovac. Filii Ysau posjedovali su ovdje još i Kretim, a taj su dobili ženitbom od Tiboldovića. Ležao je taj posjed oko potokâ Soploncze i Kretim, a graničio je sa virovitičkom županijom (1306.). Zajedno s Brestovcem i Chernech (u virovitičkoj županiji) oprašta se i Kretim marturine (1354.) i dobiva tjedne sajmove. G. 1384. povjerava Ilona — čini se zadnja svoga roda — Kretim i druga dobra Nikoli Gorgjanskomu, a u slučaju njene smrti postaju njegovom svojinom. G. 1495. i 1503. u rukama je Sekeljâ, ali ih Ivan Korvin pozivlje, da ispravama dokažu svoje pravo na taj posjed. Župa sv. Margarete u Crayetini (= Kretim) opstojala je g. 1334.; kasnije je ne nalazimo, jer je valjda prenesena u novosazdanu Dobru kuću, gdje g. 1501. nalazimo župu sv. Margarete. Svakako je mjesto ležalo među Brestovcem, Bastajima i Dobrom kućom. Gdje, ne znamo, jer je i imenu svaki trag iščeznuo.

U srednjem je vijeku plemstvo u daruvarskom kraju većinom tude, dok je puk posvuda hrvatski bio. Ipak je bilo i domaćega plemstva, a među ovim ističu se Kaštelanovići, koji su od neplemića stupili vrlo brzo u prve redove velikaša. G. 1320. adoptiraše Petar i Pavao de Pukur Petra Kaštelanovića u svojim dobrima Sz. Lélek (= Sv. Duh) i Dimicskfölde², a njihovi nasljednici privoliše g. 1350., da

¹ Tört. tár. 1896, str. 507.

² Iz arkiva Keglevićeva u jugosl. akademiji.

Kaštelanović ta dobra preuzme, jer je g. 1329. porodica de Pukur opet uzela bila Dimicskfölde natrag. G. 1368. Petar je Kaštelanović mrtav, njegova udova ostavlja Dimicskföld svojoj potomčadi. G. 1384. dobiju sinovi Kaštelana de Sz. Lélek potvrdu na ta imanja i ostaju oni i njihovi potomci posjednici do pod tursku provalu. Mi ćemo se s njima posvuda sastajati: pomalo su ti Kaštelanovići stekli ogroman posjed. Kao pristaše Sigismundovi istiskavaju i prû se sa Tiboldovićima otimljuć im pomalo najbolje posjede. Glavno je njihovo dobro bilo i ostalo Sz. Lélek — Sv. Duh. Csánki ne zna gdje je to mjesto, ali ispravno naslućuje, da je između Sirča i Kreštelovca, bliže ovom potonjem. U popisu od g. 1501. dolazi Zenthlelek iza Medurića pred Kreštelovcem. To je ista župa, koja g. 1334. dolazi pod imenom de Clechkovich. Taj Sz. Lélek je današnji Dežanovac, koji i danas još nosi naziv Kaštel. To je mjesto tik do Kreštelovca, odkud Fr. Baćani g. 1521. svom susjedu Kaštelanoviću nudi pomirbu¹, a još g. 1525. piše mu radi župnika u blizom Dimichkofeldu. Ovdje je u Dežanovcu stajao kaštel: još g. 1524. spominje se Greg. Gergurić castellanus castri Zenthlelek². Ostanke tog kaštela vidio je Csaplovics još g. 1819. (I. 72.). U kasnije je vrijeme morala ovdje biti i crkva Sv. Jelene, gdje je pokopan jedan od najmoćnijih velikaša ovog kraja Hermanffy de Gereben, koji je g. 1489. umro. Nadgrobna ploča s napisom bila je pred daruvarskim dvorom; danas je ne ima. „Jenseits dieses Ortes gegen das Dorf Kreštelovac ist auf der Wiese eine kleine Kapellenruine, wo das Grabmal des filii de Gereben war“³.

Bilo bi začudno, da popis od g. 1702. ne spominje tih crkvi. Ali očito je tu prepisivanjem učinjena pogriješka, pa je odlomak zabludio k opisu Gaja In via eundo ad Sredani rudera antiqua ecclesiae videntur, est sanctae Helenae dedicata, a quo antiqui gauri expulsi fuissent, deserta manet; altera ecclesia $\frac{1}{2}$ hor. ab hoc pago cum muris altis et lateritiis et alta turri . . . reperitur et ad spiritum sanctum nominatur Iz Gaja se ne ide u Sredane, dok je Dežanovac u susjedstvu.

Kreštelovac imao je također kaštel. Taj kraj spominje prvi put isprava od 7. XI. 1239. kao terra Toplicha in Garig⁴, koju dobiva u zamjenu Drugan. Potomak ovoga Drugana, Nikola Artov de Kyristalfelde daje tu ispravu g. 1363. potvrditi. O kasnijim gospodarima govori Csánki (Körosm. str. 46). Posljednji su bili Baćani. Hermanffy de Gereben posini Baltazara Baćana g. 1481. G. 1517. stiče Đuro Baćan okolne posjede. G. 1521. i 1525. gospoduje tu zlosretni ban Franjo Baćan; i sam kralj Ljudevit II. izdaje iz Kreštelovca g. 1518. ispravu⁵. G. 1515. dobi doduše Wolf. Pylzberger darovnicu za Chrystalovecz⁶, nu to je samo papirnati dar. Tvrda se spominje još g. 1529.⁷ G. 1334. župa je sv. Kuzme i Damjana in possess. Christophori, g. 1501. in Chrystalowcz. Gradište kreštelovačke tvrde postoji kod Sokolovca; karta bilježi: Törökvár.

Slijedeće župe Nowa ecclesia, Woykowcz i Dimchkofeld bile su očito tik uz Kreštelovac. Prva je valjda današnje Novoselo. Još g. 1525. piše Baćan iz Nova curia. Treća je ostavila barem trag, dok druge više ne poznajemo.

¹ Starine V. 238.

² Starine V. 229.

³ Csaplovics I. 72.

⁴ Smičiklas T., Cod. dipl. IV. 89.

⁵ Tört. tár. 1897. 684.

⁶ Starine V. 164.

⁷ Vjesnik arkiva XI. 54.

Csánki spominje među posjedima Kreštelovačkih i Mekcsenicze¹ (Mechynicze) uz istoimeni potok. Spominje se sve do g. 1523. Ali je više nego sigurno, da je to identično s kasnijim Dimichkofeld. U Keglevićevu arhivu u jugosl. akademiji ima sijaset isprava, koje se odnose na ovo mjesto, u kojem je već g. 1487. spomenuta župa — sv. Marije —, a i kasnije još g. 1501., pa sve do g. 1521. Tad spominje, da je u oppidum Dimchkofeld župnika Balt. Baćan postavio, a Kaštelanović otjerao. Otkako su se Kaštelanovići u ovom kraju podigli, to je mjesto njihovo, pa se uvijek spominje sa Sv. Duhom — Dežanovcem. Tek g. 1517. dolaze i Baćani kao suvlasnici. Već je Csánki naslućivao, da je ostao trag toga posjeda u imenu Mičkevina. I tako će biti ondje, gdje vojna karta bilježi „Kućište“, mjesto iščeznuloga gradića, jer se tamo nalazi množina kamena, ciglje, odlomaka posuda i ljudskih kostiju.

Župa je Woykowcz (1501.) već i g. 1334. postojala pod tim imenom (sancte crucis de Boykowichi). Prvi se put sastajemo s tim mjestom i tim rodnom Woyk g. 1228.² Petar de genere Thethen daje Rubinu, fil. comitis Job de genere Woyk zemljište, na kojem je Kereszthwr (= sv. Križ), a dobiva u zamjenu villa Megeriwch. G. 1237. određuje se međa terrae Pukur: ta ide uz zemlje filiorum Bodur (vidili smo, da je to kraj oko Bijele i Sirča) do zemlje filiorum Woycu, koja je između Toplice i Mechynice³. Kako su oba popisa župa učinjena po jasnom sistemu, a u obim dolazi ova župa uz onu u Kreštelovcu blizu Zenthleleka (Dežanovca), određuje se položaj mjesta u okolišu današnjega Uljanika i Hrastovice. Na žalost ne ima danas više tom mjestu ni traga, a kako su baš ovi krajevi tek pred par decenija stranim naseljenicima naseljeni, slabo su još ispitani. Moguće je, da je to crkva, kojoj se ruševine vidjele uz Uljanik još g. 1702. . . . rudera ecclesiae apparent, quae tempore antiquorum Hungarorum diruta fuit⁴. Na mjestu blizoga Hrastovca moralo je i onako veće mjesto postojati, jer se pri podizanju tog mjesta naišlo na znatne ostatke ciglje, oružja i oruđa⁵.

Primorani smo u ovom kraju i najmanje sitnice skupljati, da ne skrenemo sasvim krivim putem. Ipak i ovdje imade jedno mjesto, koje je do današnjega dana svoje ime zadržalo, a to je Međurić. Crkva u Međuriću je 14. u popisu arcidžakonata čazmanskoga od g. 1334., a 28. u onom od g. 1501., gdje se zove Vasme-gy wrechye. Prije smo vidjeli, da su zamjenom došli Pekrijevci (de genere Thethen) u posjed Međurića, a kasnije su tu gospodari: Međurički; od g. 1448—1476. u rukama je Marotijevaca (Morovičkih), a na posljetku dobe ga Kanižajevci (1497.) koji još g. 1524. zalažu neke dijelove ovoga posjeda⁶. Nu ipak je morao jedan dio imanja a valjda i tvrđa ostati u rukama Međuričkih: 30. X. 1529. daruje Ferdinand I. iz Linca castellum in possessione Megyeriche (vlasništvo odmetnika Krste Međuričkoga) Grguru Steffkoviću i Gašparu Gusiću⁷.

Za Turaka g. 1577. imala je tvrđa u Međuriću 70 pješaka u posadi. Za čudo, da nijesu držali konjanika, kako su po svim drugim tvrđama u ravnici činili. Kao

¹ Starine V. 213.

² Smičiklas T., Cod. dipl. III. 293.

³ Smičiklas T., Cod. dipl. IV. 40.

⁴ Smičiklas T., 200-god. oslobođenja Slavonije II. 255.

⁵ Pesty, Az eltűnt régi vármegyék. II. 257.

⁶ Starine V. 229. i i Csánki: Körösm. 40.

⁷ Vjesnik arkiva. X. 15.

Selassnay Medinatschay, Seleznai med Jurissevom spominje se češće u XVI. v., a i ono Vas-megy wrechye znači: Željezno Međurječje. U ovom se pridjevku usčuvala uspomena na davnu željeznu industriju u ovom kraju, od koje je ostalo sila tragova, „okuja“, a nije nevjerovatno, da su to ostanci rimskih željezara. O tom izvješćuje potanko „Obzor“ u podlistku od 30. IV. 1908., gdje neimenovani stručnjak upozoruje, da još i danas onaj kraj obiluje željezom. Mjesto, gdje je grad stajao razabire se i danas, a možda u ovom slučaju Ilić istinu govori, kad tvrdi, da je odavle dobio novaca kasnijih rimskih careva. Popisivač g. 1702. vidio je ostatke crkve, koja se još g. 1574. spominje . . in deserto templo Selesnay Med Jurischey¹. Vizitator zagrebačkoga kaptola od g. 1730. veli: In pago Megiureche ecclesia noviter erecta supra fundamentum lapideum antiquorum rudera S. Nicolao nunc dedicata.

Iz godine 1525. posjeduje arhiv jugosl. akademije zanimljiv registar Jos. Therreka, provizora castellj Megwryechye super sabagium u okružju Međuričkom. To je okružje imalo dvije provincije: gornju sa mjestima Myholcz, Werhowcz, Pawlysewcz, Klethewcz, Dyankowcz, Kwrowcz, Dwbowcz, Brod (Rigy Brod), Klymowcz, Boryncz, Wthkowcz, Hrassthyancz, Kwssethyncz, Dwssowcz, Marssyncz, Ztholnykowcz, Lwchan, Bothwssaryewcz, Chwethowcz, Lyppye, Prekowcz, Radnykowcz, Zthankowcz, Mwdrowcz, Wthewcz, Wynar, Raynywerh, Berthkowcz, Domkowcz (Stepowcz), Zlobothyna. U donjoj provinciji bilo je mjesto Kremercz, Kwzmyncz, Pawlysewcz, Rozowcz, Kozlowcz, Jarthewcz, Graberye, Draganowcz, Gwrowcz, Zeklewcz, Werchowcz, Popekerye, Chernenec. Ova gotovo sasvim iščezla selišta dokazom su, kako je tik pred tursku invaziju bio ovaj kotar bogato napučen.

Pred crkvom u Međuriću navodi se g. 1501. ona u Herweucze. Očito mjesto Erwencze, što se veoma često spominje. Još g. 1524. je vlasnik od possessio Erwencze Ladislaus fil. condam Johannis de Erwencze, a g. 1525. se spominje districtus Erwencze i u njem oppidum Erwencze, koje Ljudevit II. potvrđuje Akaciju i Ladislavu de Erwencze i njihovim bratićima. Csánki traži to mjesto negdje u gornjem dijelu Ilove, nu u nabrajanju župa od g. 1501. spominje se Erwencze odmah pred Međurićem, a kako popisivač ide konzekventno od Soplonce k Savi pa natrag do Toplice, očito je, da je mjesto i distrikt ležalo drugdje. Ime Erwencze očito je samo diplomatarno, a narodno bilo bi Revenica. Uzmemo li ovo ime onda je i u popisu od g. 1334. eccl. sti. Nicolai de Ruenicha identično s onim Erwencze, jer i Ruenicha nije nego Revenica, a i u ovom je starijem popisu mjesto župe tik uz onu u Međuriću. Ogladamo li kartu, opazit ćemo, da se uspomena na ovo mjesto i kraj doista sačuvala: sjeverno od Subockog grada teče i danas potok Revenica, a nije daleko ni župa Bujavica, koju g. 1334. pred onom u Ruenicha nalazimo. Po tom bi kraj između Pakre i Revenice bio district de Erwencze.

Crkva beate virginis de Boyauch (1334.) i ona de Bwawch (1501.) stajala je sigurno u današnjoj Bujavici, a spominje se i iza g. 1501. „Martinus Joannes de Bela, presbiter ac rector parochialis B. Mariae de Bujoch et canonicus ecclesiae beati Petri de Posegha². Uspomena je na tu crkvu preživjela i tursko doba. U svom konfuznom izvještaju o slavonskim župama spominje Martin Zemljak i T. Maretić: De Bajovcz in parva Sclavonia, dok iste godine 1702. popisivač Male Vlaske točnije

¹ Starine VIII. 248.

² Fejer, Nexus II. 54.

veli: . . . tempore Turcarum nullus pagus erat, dum antiqui Hungari expugnati fuissent ibidem pagus erat; rudera ac muri antiquae ecclesiae apparent, vocabatur Bujavicza. Od ruševina, koje još označuje i karta gradiške regimente, vide se tragovi jasno još i danas. Mislim, da nije presmjela tvrdnja, da je to mjesto isto, koje se već g. 1237. spominje. U opisu međa terrae Pukur, dovodi nas popisivač do mjesta, ubi Pucruch cadit in Pukur (t. j. gdje se sastaje Pakra s Bijelom)¹ a zatim nastavlja: tendit superius, tenet metam cum abbate de Woyos supra fl. Puchruch, a da je Woyos staro pisanje za Bujoch biva tim vjerojatnije, jer i popis od g. 1501. navodi iza župe Bwiałch: Gaspar sancti Georgii in Abbacia.

Župe od 16—26 u popisu od g. 1501. (te odgovaraju 1—16. u distriktu de Zinche od g. 1334.) ležale su sve u posjedu Zemče, pa se mogu odrediti samo u vezi s povješću ovoga znamenitoga roda.

Preostaje samo još župa u Zyrch (danas Sirač); Kravaryna (danas sasvim izgubljena; Csánki meće krivo u okoliš Dobre kuće i Daruvara, što se već sistemu nabiranja protivni, dok potok Kravarina ispod Badljevine jasno i danas upućuje, da je mjesto ležalo prema Pakracu); Bagenowcz (danas Badljevine); Pекerszerdahel (danas Sredani); Petrowyna (uz Badljevinu) i neznani Myholcz. — Ovo je već zahvalniji kraj: gora je sačuvala ipak nešto više tragova, dok je u ravnici nestalo traga i velikim mjestima.

Sirač, Zelinjak.

Danas je Sirač (Zirch, Zyrch, ne ima ništa posla s Azirias u staroj požeškoj županiji!) malo mjesto, uz koje se nalaze ogromni kamenolomi i tragovi gradine. Kad se u povijesti javlja, u rukama je Tiboltovića, onih istih, koje susrećemo kao gospodare krajeva oko Stupčanice i pod imenom filii Bodur krajeva oko Bijele sve do Ilove, a kasnije su još i gospodari Bijele Stijene i zemalja do Save. Kad se g. 1343. dva Tiboltovića Leukus i Kokas dijele², spominju se prvi put međe „possessio Zirch Mirozlowteleke quoddam Syd fl. Pukur Zamarynpotaka ad metas filiorum Bagin. Kako je ovo potonje Badljevine a Pukur danas Bijela (u gornjem dijelu još i danas Pakra) jasno je, da je to posjed Sirač. G. 1392. oduzima Sigismund svojim protivnicima Tiboltovićima dobra i daje sav posjed castri in dicta Zenthe stabiliti Ivanu, Nikoli i Stjepanu de Kaniža, koji budu doista uvedeni u posjed: Zenthe, Lesnik melleke et Styrch³, dok je Sirač zapao Kaštelanoviće od Sv. Duha (danas Dežanovac). To se zbilo valjda još g. 1389., kad Ladislav fil. Petri dicti castellani de Zenthlelek dobiva od Sigismunda posjede Tibalda sina Deseu de Zenthe, zvane: Rosachnyk, Zenthe et Zauorsia sa 15 sessija⁴. Sirač bude Ivanu Tibaltoviću doduše povraćen, nu Sigismund nalaže g. 1404. banovima Pavlu Bisšenu i Pavlu de Pech, da Kaštelanoviće in possessionem Zyrch eiusque pertinentias, quas dicti bani memorato Joanni filio Tyboldi restituerunt denuo reintroducant⁵.

G. 1430. dobi Gašpar Kaštelanović dozvolu, da si sagradi u Sirču grad⁶, nu taj je već prije morao biti sazdan, jer već 24. aug. 1423. javlja čazmanski kaptol,

¹ Smičiklas T., Cod. dipl. IV. 40.

² Nagy, Cod. andeg. IV. 362.

³ Fejer, X. 2. 54—57. — Ovo je po svem sudec posjed kod Janjelipe a nikako Sirač.

⁴ Fejer, X. 1, 514 i X. 8, 291.

⁵ Acta mon. Lepogl. F. 1. No. 9.

⁶ Repert. ill. fam. Patachich u zem. arkvu.

da se Gašpar Kaštelanović i Ladislav sin Ivana Tiboldovića pogađaju radi posjeda Zenche, castris Feyerkw (= Bijela Stijena) possess. Zyrch et castello in eadem habito¹. Nu od toga ne bude ništa, jer Gaspar posjeduje i g. 1436. Zirch, Rossechnyk, Dmichkouina et Zenthilek, a kada g. 1524. Fruzina, udova Jurja Kaštelanovića dijeli s Ivanom Kaštelanovićem (sinom toga Jurja od prve žene) zajednički posjed, dobiva Fruzina Zyrch, Ivan Selnyak (i Bikszad = Bisag). Kaštelanovići su ostali posjednici Sirča do turskog vremena².

Tako su si Kaštelanovići sazidali ovdje dva grada. G. 1542. morao je biti Sirač u turskim rukama. Još g. 1557. daje si Nikola Kaštelanfi izdati novu donaciju nad castrum Zirth i posjede Završje, Sz. Lelek, Oresja i druge u križevačkoj županiji (Keglevičev arkiv u jugosl. akademiji). G. 1577. boravi tu 17 turskih konjanika i 58 pješaka. Amo su Turci dopremili najgore i najokrutnije Vlahe, martolozе i kalavce, pa i rijetko kad prestaju borbe oko Sirča, a svi spisi složno govore o ovim najljućim dušmanima kršćanske vojske. 24. febr. 1586. javlja Vid Halek, da su baron Sekel i Globicer napali u januaru Sirač i uhvatili vođu kalavaca kneza Pejašinovića³. 21. X. 1587. saznajemo, da su Vlasi oko Sirča nezadovoljni s Turcima, pa da hoće da odsele. To bi bilo dobro, jer bi tursko krajište izgubilo najbolje vojnike. O doista nastaloj seobi u Rovišće i okolinu Bjelovara govore brojni spisi u Starinama XVII. i XIX., gdje nam se jasno otkriva kulturno stanje tih prebjega. G. 1594. navaljuje Herberstein na Sirač, ali ga bez topova ne može zauzeti. Sada prestaju četovanja redovitih vojska do XVII. vijeka. Oko g. 1624. spominje se u popisu Ibrahimpaše Merimbegovića Sirač kao važna točka: „Sirçe è citta murata di mediocre grandezza e molto forte“, a isto veli i Georgiceo⁴.

O uspjelom nasrtaju Janka Makara na Sirač sačuvao se je izvještaj⁵. Konačno bude Sirač g. 1687. oslobođen, kad su onamo došle čete pod Dünewaldom i Trauttmannsdorfom, ma da su se Turci na kratko vrijeme opet onamo g. 1690. vratili. Iz ovoga doba ima popis, što ga je dao biskup Kolonić učiniti, pa se u njemu čita, da je g. 1698. bilo u Sirču 208 kuća i 2365 stanovnika! I popis od g. 1702. priznaje važnost Sirča, jer računa sve udaljenosti „a diruta arce Szirach“. Za Sirač sam veli: penes montes Szelanska situatum, in monticulo arx diruta cum in tectis altis muris exstat, in hac diruta arce habitabant 4 Turcarum officiales . . . etiam in illa 40 neferi vigilabant

Beč je ovaj veliki posjed zadržao i ubrojio među one, kojim se tobože ne zna više za gospodara. Na naročiti poziv carev dođe amo patrijar, starac Arsenije Črnojević iz Stare Srbije i dobi ovo dobro od cara na dar. Nu starac je postao svojim štitnicima sumnjiv, jer su opazili, da im on kani pomrsiti račune. U brojnim spisima odaje Beč spoznaju, da je „barbarski“ patrijar lukaviji od gospode bečke. Teško im je nekako bilo, kad su ipak morali Sirač predati Črnojeviću. 17. II. 1696. javlja komorski činovnik Martin Zemljak⁶, da je Sirač sa brojnim selima predao Arseniju certum castellum Szirach nuncupatum cum actualibus appertinentiis suis et pagis utpote: Szirachky Varos, Pakrany, Branesczy, Grahovlyany, Vinarzy Dereza, Bagyevina, Szregyany, Millenowczy, Karanowczy, Kep, Golubinyak, Osse-

¹ M. O. D. L. 11. 400. u drž. arkivu u Budimpešti.

² Arkiv jugosl. akademije.

³ Starine XIX. 49. 54.

⁴ Starine XIV. 185. i XVII. 145.

⁵ Starine XXX. 64.

⁶ Karlovački mitrop. arkiv br. 48/1696.

govczy et Gacessa donec videlicet prior Residentia dicti Dni AEppi Czernovich, Ippek vocata de Turcica potestate victricibus ac gloriosis armorum Suae Majestatis Caesariae successibus prope diem reoccupetur Beč dakle hoće Črnjevića u Ipek povratiti! A sad ga se pobojavao i predaju Sirča usprkos Zemljakove obavijesti zategnuo. Još 5. V. 1696. traži komora neka Hofkriegsrath istraži, zašto nije Starhemberg, komandant Slavonije, predao Sirča Arseniju, koji još u julu 1696. tu predaju urgira. Starhemberg se opravdao, samo tog opravdanja nema više. Arsenije dobije kasnije druga dobra u Madžarskoj; ovdje je bio i suviše opasan za namišljenu uniju. Sirač pokloni Leopold I. 20. V. 1702. Sabini udovi Köthen, nu već g. 1703. dobro je u rukama komore. 27. V. 1748. dade Marija Terezija imanje svom mužu — dotično njegovu mandataru Fr. Toussaintu, a g. 1763. kupi posjed Antun Janković za 40.000 for. i u rukama te familije osta do najnovijega vremena¹.

O samom gradu neda se mnogo reći. Sazidan je početkom XV. vijeka na strmini brijega, koji brani prolaz dolom prema samo 6 km. dalekoj opatiji Bijeloj. I ono malo ostataka pokazuje, da je građen drugačije nego drugi sačuvani gradovi ovoga kraja: ne ima traga više glavnoj kuli; došlo je već doba, kad se moralo pomišljati na veći broj braniča, a i za novu vrst topova trebalo je i više prostora. Kaštelanovići su i drugi grad sazidali, jedva uru daleko u gori, koji ima očito zadaću, da brani prolaz dolinom iz brda do Sirča, a morao je nastati skoro iza kaštela u Sirču, jer se taj Zelinjak (danas i Želnjak) spominje već g. 1499. kao vlasništvo Đure Kaštelanovića². U rukama te porodice još je g. 1537.³ Kad je najljuća opasnost zaprijetila, dobiva g. 1541. Juraj Kaštelanović 300 for. za uzdržavanje Zircha, Solnacka i Podborja (samostan sv. Jelene de Podbor)⁴. Na svim je gotovo starijim kartama zabilježen taj grad, a makar je danas već veoma razvaljen — već ga je Csaplovics 1819. našao takova — može se bar nekako razabrati osnova. Kao i u Sirču glavni je dio nepravilni četverokut, u kojem se tri oveće prostorije razabiru. Na istoku i zapadu je grad najpristupniji, pa je tu dva metra udaljen drugi zid podignut, tako da je nastao neke vrsti obrambeni hodnik. Gdje se ti zidovi sastaju, opaža se okrugla kula. Tu se ulazilo u grad. Na protivnom jugozapadnom je kraju četverouglasta kula pojačavala zidove. Prema potoku Zelinjaku spuštaju se na sjeveru zidovi, nu ne dopiru do potoka, već se u tupom kutu sastaju. Tu je nađen top, koji se danas u kupalištu Daruvarskom nalazi.

Badljevin. Sredani.

G. 1334. čitamo eccl. sti. crucis de Bagen, g. 1501. de Bagenowcz; u spomenutoj već ispravi od g. 1343. vidjeli smo, da zemlje Sirča idu do zemalja filiorum Bagin. Već g. 1310. i 1312. nalazimo u ispravama te sinove Bagin. Kasnije je Bagyanovcz u rukama Iv. Alsána, Horvata i 1479. Zapoljevaca⁵. G. 1481. nagada se udova N. Kaštelanfija sa Blažom Tarnokom za Bagyanovcz in crisiensi comitatu⁶; valjda se tu radilo o kojem dijelu toga posjeda, jer još 1. II. 1528. posjeduje grad Zapolja, i gubi ga u korist Iv. Haberdanca⁷. To je papirnata darovnica, kao i ona od 11. sept. 1529., kojom se grad oduzimlje Tahiju, pristaši Zapoljevu, i daje Đuri

¹ Vjesnik arkiva V. 185.

² Tört. tár. 1897. 518.

³ Fraknói V., Mon. com. II. 234.

⁴ Vjesnik arkiva IX. 182.

⁵ Csánki, Körösm. 43.

⁶ Repert. fam. Pattachich u zem. arkivu.

⁷ Vjesnik arkiva VII. 190. i X. 7.

Höltzel-u i Gregoriju Stefkoviću (ovaj je dobio 30. X. 1529. i Međurić). Tahi je bio doista posljednji vlasnik Bagyanowcza, jer mu još 1. X. 1564. Ferdinand potvrđuje vlasništvo¹ u vrijeme, kad je već Turčin ovdje gospodovao. — Poslije turskoga gospodstva bilo je ovdje 16 katoličkih kuća, koje su generalatu križevačkom 60 oka soli i „unum paar paputscharum“ podavali. Među selima Badljevinu i Dereza uz potok Pakru, navada popisivač g. 1702., bile su ruševine hrama sv. Mihalja. (Nije li to trag izgubljenoga Myholcza?) Danas je crkva u Badljevinu posvećena sv. Ivanu, ali se tradicija ne da zamesti: još danas slavi svijet „hram“ crkveni na dan sv. Križa, jer je kroz stoljeća bila crkva sv. Križu posvećena. Od prijašnje crkve, koja je sazidana na mjestu sadanje, sačuvao se po koji komad iskopan za popravka crkve. Sam je gradić Bagyanowcz mogao biti pred sadanjim mjestom Badljevinom, gdje se doista opkopom okruženi humak nalazi, danas doduše zaoran, nu u nutrnjosti postoje navodno još temelji zidova. Svakako nije bio nikako važan, jer mu ni g. 1537. ni 1577. nema spomena među strateški važnijim gradovima.

Csánki je sasvim točno odredio, da je eccl. b. virginis de Pukur (g. 1334.) identična s onom u Pekerszerdahel od g. 1501. i da to nije nikako Pakrac, već današnji Sredani. Tu je bio velik posjed plemena de Thethen, kašnje nazvana Pekry (Pakranski). G. 1228. vidjesmo Petra sina Marcellova kao posjednika u ovim stranama. Međašni list od g. 1237. određuje točno međe terre Pukur² od Bijeje do llove. I taj posjed ostaje u rukama plemena Thethen do turskoga doba. Taj je rod imao velik posjed i uz Dravu: Aszuagy (= Suhomlaka?). G. 1320. upoznasmo Petra i Pavla de Pukur, koji su neplemiću Petru Kaštelanu, mužu njihove sestre Ane pomogli do plemstva i učinili ga gospodarom Szentléleka i Dimicskföld³. Čini se, da su si ova dvojica razdijelila posjed i svaki sebi novo sijelo stvorio: Petrovinu jedan, Pavlovinu drugi. Neko vrijeme su izgubili Pekrijevcu svoj posjed, Petrovinu su natrag dobili i najdulje zadržali. Tu im je i grobnica bila⁴, a ležala je Bijeloj k sjeveru, svakako vrlo blizu Sredana. U Petrovini bio je glavni kaštel cijeloga posjeda, pa zato i nalazimo često u starim kartama zabilježenu Petrovinu. G. 1527. udarao je Krsto Frankopan, pristavši uz Zapolju, na Petrovinu, tvrđu Pekrijevu⁵ i osvojio ju je: expugnavit ac incensas et concrematas singulari crudelitate solo aequavit. G. 1530. piše Tahi, gubernator prioratskoga Pakraca, (in castro nostro Pekrecz) Kaštelaniju, da mu baš nije mnogo stalo do Petrovine, više da mu je do prijateljstva Ljudevita i Nikole Pekrija⁶. Kasnije je ipak htio od Pekrija „oteta dobra“ natrag zadobiti; očitno misli Petrovinu, nu ova je još g. 1537. u rukama Pekrijevih⁷. Još g. 1540. u kršćanskoj je vlasti. Krsto Međurički piše: item ex Petrovina et aliis castellis miserrimi homines ultra Dravam fugiebant⁸. Da, još g. 1543. zauzmlju se (1. okt.) staleži za uzdržavanje Petrovine⁹, nu dakako bez koristi.

U blizini Sredana i Petrovine bila je i crkva sv. Mihalja u mjestu Miholjcu (Myholcz 1501.). Tomu ne znamo više traga, ako nije Brekinska, gdje je i danas još crkva sv. Mihalja.

¹ Vjesnik arkiva VIII. 134.

² Smičiklas T., Cod. dipl. IV. 40.

³ Keglevičev arkiv u jugosl. akademiji.

⁴ Csánki, Körösm. 41.

⁵ Isthuanffi IX. 40.

⁶ Arkiv jugoslav. akademije.

⁷ Fraknoi, Mon. com. II. 234.

⁸ Starine XVII. 160.

⁹ Fraknoi, Mon. com. II. 527.

Ali nevjerojatno bi bilo, da ne ima ni starom Pukuru ni Petrovini više traga. Popis od g. 1702. spominje, da pod selom Sredani, koje je za tursko doba bilo pustoš, i šuma stoji, diruta ecclesia catholica, vocatur Szreda ad s. Matthiam . . . U srednjem vijeku ne ima međutim ovdje ni jedne crkve tom patronu posvećene. Ali ostanke kaštela vidio je još g. 1819. Csaplovics u blizini današnje Trojeglave; kasnije je od tih ruševina sagradio Janković ovčare. Bio je kaštel građen od ciglje, po njegovu nazivu: téglavar moglo je nastati današnje Treglava (tako se i govori) i kasnije Trojeglava. Ta još i danas bilježi karta: Teglavár puszta.

Mnogo su znatniji ostaci, ogromne utvrde kod Sredana prema Badljevinu uz potok Bijelu (Pukur). Tamo, gdje na karti stoji Bijeli potok, vidi se nad „p.“ komad šumom obrašten poput polumjeseca. To je prostor veći od jednoga jutra. Za pravo su tu bile dvije utvrde: jedna je na četvorastom prostoru, okruženom jednostavnim opkopom, a taj je još pun ciglje i kamenja. Do njega je okrugli humak, na kojem je sigurno stajala od ciglje sazidana kula. Do ovog je drugi znatno veći, odugoljasti prostor nepravilna oblika, okružen umjetnim opkopom: tu je još g. 1908. bilo sijaset ruševlja, nu danas je sve pročišćeno i zaorano. Svijet ne zna više tim ostancima imena, već ih zove zidina, a po položaju i veličini, po sredovjekim ostancima posuda i ciglji držim, da to mora biti gradište grada Petrovine. Ako je na onom, još nepročišćenom dijelu zaista kakova kapelica bila, ne može biti sumnje, da je tu bila grobnica porodice Pekri.

Tako je većina župa arcidžakonata de Zinche barem približno određena, do onih, koje su u posjedu Tiboltovića, Zinche zvanom, postojale. Zaključujem ovu studiju spominjuć još dvije važne gradine: onu u Pakracu i onu nad Čaklovcem. Na žalost ne ima od one u Pakracu mnogo više nego jedan toranj, koji je danas još na glavnom trgu u Pakracu, tako, da si po ovom fragmentu ne možemo baš nikakove slike jednoga od najvećih slavonskih gradova stvoriti, jer što je još drugo od grada ostalo, neznatno je. Tek po fotografijama iz nedavne prošlosti (sl. 9) i starijim slikama naslućujemo, što je tu stajalo.

Ne znamo pravo, u koju je sredovjeku županiju Pakrac spadao. Pesty misli, da je spadao u staru dubičku županiju, koju su dobili templari u zamjenu za Senj, a iza ovih Ivanovci. Već g. 1210. dade kralj Andrija templarima posjed Lijesnicu i Racessu, koji je izuzeo od požeške županije¹, a sterao se od Save do Psunja. Kako su to doista krajevi oko Pakraca, moglo bi se uzeti, da je i Pakrac unutar međa toga posjeda ležao. Možda je u potvrdi kralja Bele od 29. I. 1238. Ivanovcima potvrđena „terra Petriz, exemta de comitatu de Posoga“ samo loše pisano ime za Pecrez, jer g. 1237. spominje se, da terra Pukhur (= Sredani) graniči cum cruciferis. Svakako su duhovni gospodari, Ivanovci i priorat vranski, imali važna razloga da ovdje podignu golemu utvrdu.

Ime Pakrac (Puchruch, Pucruz) je ime potoka, uz koji Pakrac leži t. j. Pakra je u srednjem vijeku današnja Bijela, a deminutiv Pakrac ime je pritoka (današnja Pakra). Poznato je, da je jedno vrijeme tu bila i kovnica novca „camera ultra Draua“, a magister Benedictus, canonicus Zagrabienensis boravi u Pakracu ne kao svećenik

¹ Smičiklas T., Cod. dipl. III. 97; Pesty: Eltűnt vármegyék II, 236, 248,

zagrebačke biskupije već kao službenik banov, monetarius ili comes camerae. Već g. 1260. kovnica je ta u Zagrebu¹. Crkveno je bio Pakrac odijeljen od zagrebačke biskupije: još se g. 1501. ne spominju u popisu župe in Lesnyca, Razosa et Perkercz, već napose kao župe prioratske, a izričito se veli gore, da nije monetar Benedikt u Pakracu svećenik zagrebačke biskupije. Tu su prebivali prijori: g. 1326. prijor Filip od Kapue, g. 1421. Albert, pa Cornuto Baudon, Bebek, koji stoluju in Puchruch vel in domo nostra Pukricsa². Prijor Bartol Berislavić Grabarski priznaje, da je u svom gradu Pakracu imao falzifikovani pečatnik stolnobiogradska kon-

Sl. 9. Pakrački grad u zadnjim godinama devetnaestoga vijeka.
Po fotografiji u kr. zemaljskom arkivu u Zagrebu.

venta. G. 1439. stoluje tu Matko Talovac i dariva neko selo pavlinskomu samostanu sv. Ane; g. 1461. izdaje Toma de Zenthgerg ovdje odluku, kojom određuje naseljivanje kmetova u dubičkoj županiji³.

Kasnije stoluje tu i Jovan Talovac, junački branič Biograda g. 1440. Ali su protivnici odlučili skršiti premoć tih ljubimaca Sigismundovih, pa pošalju pod vodstvom „Pana Jana“, vrsnoga vođe Čeha Vitovca čete, koje g. 1446. razbiju vojsku prioratsku i sam Talovac pogibe . . . In dem Schloss Pokertz wardt des Matko brüder einer genandt Janusbann erschossen . . . kaže kratko 24. poglavje celjske kronike⁴. Pakrac osta i nadalje prijoratu, nu domala počnu svjetovni gubernatori upravljati prioratskim dobrom kao svojim privatnim vlasništvom: Tahi htjedne pače

¹ Starine XXVII. 9.

² Kukuljević, Priorat vranski, Rad 81. 82.

³ Vjesnik arkiva III. 123.

⁴ Kronen Die Freien v. Saneck. Graz 83.

i Pekrijevu Petrovinu oteti. Međutim morade Tahi grad predati Nikoli Zrinskom, ocu sigetskoga junaka i odsele je u rukama Zrinskih. Već se g. 1537. Pakrac i zagonetna Rassa spominju kao dobra Zrinska; tu su držali kaštelane. G. 1540. spominje se kaštelan Joannes Horvat. U novembru 1543. javlja Marko Tomasović, da je Pakrac napušten, premda se još u oktobru 1543.¹ zauzimlju staleži, da se Pakrac sačuva „... que quidem omnia maiestas vestra intelligat ita esse destituta, ut ex redditibus suis conservari nullo modo possint“². A Pakrac je imao vrlo jaku tvrđu, kojoj su vrijednost znali cijeniti tako, da je sam kralj 1. jan. 1541. dao Ivanu i Nikoli Zrinskom 1000 for. pomoći za obranu protiv Turaka, uz uvjet, da svoj grad Pakrac do budućih Duhova očuvaju³. Pakrac je morao već g. 1543. biti u turskim rukama, tek iz jednog pisma Nikole Zrinskoga moglo bi se naslućivati, da je on barem privremeno grad Pakrac natrag zadobio.

Turci su dakako i amo Vlahe preselili, ali su ovi i ovdje sa svojim gospodarima bili nezadovoljni, pa se g. 1598. Herbersteinu ponudili, da će mu Pakrac i Veliku predati, ako im carevci pomognu⁴. Turci su u Pakracu imali 60 konjanika i 80 pješaka. G. 1600. nasrnu tradiciji znani Lapsanovići na Pakrac, nu konačno zauze grad general Croy, koji pri tom 150 Turaka i 6 topova zarobi (1691.).

Pakrac je doduše bio glavnim mjestom Male Vlaške, nu ne nalazimo ga u popisu od g. 1702.; tek iz g. 1745. doznaje se, da je gospoštija imala 173^{12/24} sessija i plaćala 3296·50 f. poreza i 433·75 f. poreza za utvrde. Ogromnost posjeda iskazuje nabrajane pripadajućih sela⁵.

Barun Imbsen dobi od kralja Karla ovo ogromno dobro zajedno s Pleterničkim, premda su se i drugi javljali, želeć ovaj posjed steći, među inima i Baltazar Patačić g. 1697.⁶ Nu iza silne bune, koja je dovršila g. 1743. tako, da su zavedeni seljaci u Pakracu smaknuti, proda udovica Imbsenova grad barunu Trenku za 96.000 for. Ovaj ostavi to dobro svom sinu poznatomu pandurskomu vodi. Danas je smještena

Sl. 10. **Pakrački grad.** Jedina kula, koja je još preostala.

¹ Starine XVII. 163. 186.

² Fraknoi, Mon. com. II. 527.

³ Vjesnik arkiva IX. 182.

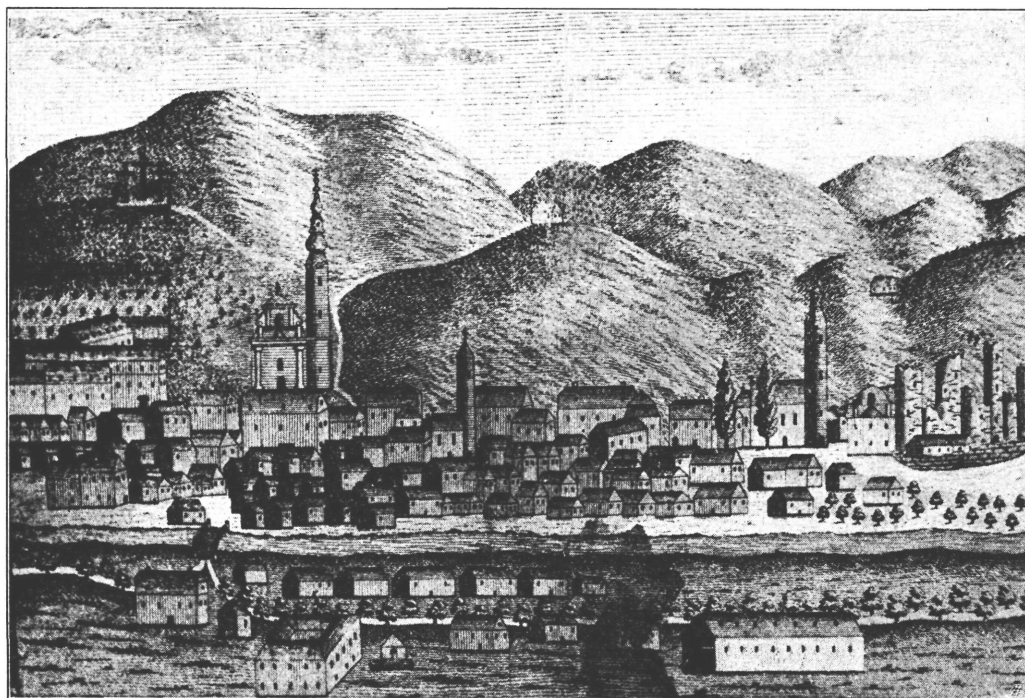
⁴ Lopašić, Spom. hrv. krajine I. 266.

⁵ Vjesnik arkiva V. 184.

⁶ Starine XXX. 134.

preparandija u domu ovoga genijalnoga pustolova, koji je svršio u takovoj tamnici, da se i sam car Josip II. nad njom zgrozio. Bečka je komora najspremnije konfiskovala Trenkova dobra, a Marija Terezija pokloni Pakrac barunu Sandoru de Szlavnica za 99.830 f. 20 n. G. 1760. sjedini Janković gospoštije Daruvar, Pakrac, Sirač i Stražeman u malu kneževinu.

Malo ima u nas manjih mjesta, koja bi imala tako znatnu prošlost. Zadnji je znatni događaj osnutak episkopije pakračke. Bečki je dvor naumio — to je bila,

Sl. 11. Pakrac na početku XIX. vijeka. Smanjeno po bakrorezu na majstorskom listu, izdanom g. 1826. Original u hrv. nar. muzeju.

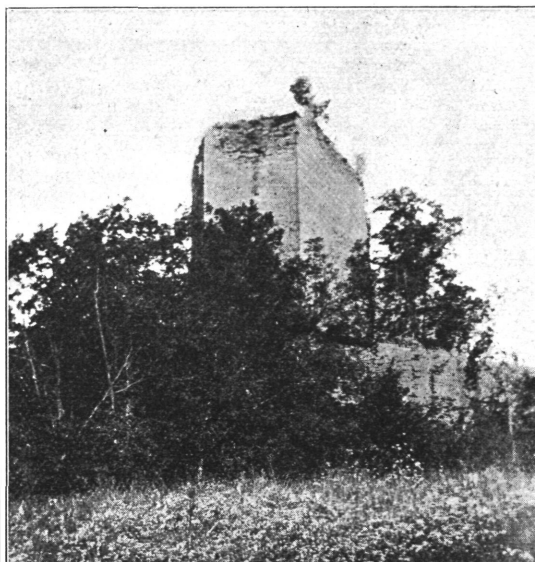
najmilija ideja biskupa Kolonića — pošto poto provesti ovdje uniju, sdruženje katoličke i grčkoistočne crkve. Iza smrti Petra Ljubibratića, nepriznatoga glavaru obih crkvi, imade postati njegov sinovac Ivaničićje Ljubibratić unijatskim episkopom, pa će ga, da se unija istakne, zagrebački biskup Brajković da zaredi. Ali patrijar Arsenije preteče dvor, prekupi Pakrac od Ivaničićja, kojega posla u Rusiju, pa posveti Sofronija Podgoričanina episkopom. Bečkome dvoru ne preosta drugo već novu eparhiju g. 1708. priznati.

Taube je ostavio prikaz Pakraca u 18. vijeku. Nije baš osobito simpatična slika, ali bit će valjana i za druga omanja mjesta naša u ono doba. Od samoga grada osta do danas jedna kula (sl. 10), stisnuta uz parohijalni dvor i nešto zidova drugih kula i straga dônji dio male utvrde. Kad je Csaplovics g. 1819. posjetio Pakrac, bila je gradina još dosta uščuvana. Stari Meisterbrief (sl. 11) od g. 1826.¹ pokazuje još četiri kule

¹ Original u narodnom arheološkom muzeju.

(slika je Pakraca jamačno starija od g. 1826.). Prije desetak godina bilo je znatno više ostanaka: fotografije¹ su još sačuvale sliku glavne kule, i južnog zida. U arhivu eparkije pakračke ima plan južnoga diela grada od g. 1755. Po ovom možemo tek donekle stvoriti sliku Pakraca: osnovka je grada pačetvorina, jake kule i polukule štite nutrnjost, u kojoj su silna glavna kula i prostrani stanovi prijora. Redovnici su valjda stanovali u samostanu van grada, možda u onom do katoličke crkve, što danas služi kao hambar. Ona kula na trgu, danas ledana, pokazuje po ostancima renesanse, da je grad dograđivan sve dotle, dok nije pao pod tursku vlast.

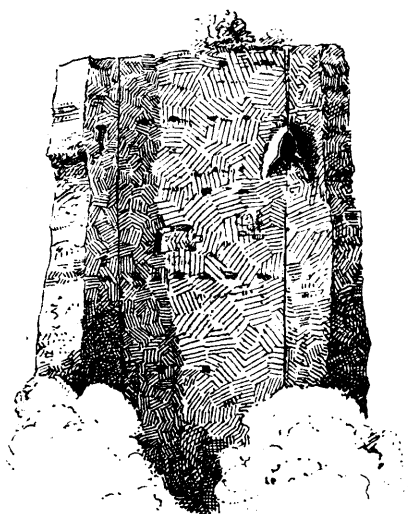
Prikaz pakračkoga kraja dovršujem prikazom gradine Čaklovca (sl. 12 i 13), nad selom istoga imena. Poznato je, da je prijorat imao doista mjesto i tvrđu Čaklovac (Csaktornya g. 1421. i 1476.). G. 1523. grad je u rukama P. Keglevića (vlasnika Bijeje Stijene). Kad je taj polazio na put u Budim iz svoga grada Chakowcz u križevačkoj županiji, napadne ga plemić Mihajlo Petrović de Thyzowcz, kastelan Ivana Zapolje in castro Keuwar in comitatu de Posega. (U arhivu jugosl. akademije.) G. 1537. spominje se Čaklovac i Kamengrad u rukama Tahijevim (nu u to je vrijeme Tahij već bio vratio sva dobra prijoratska, dakle i prijoratski Čaklovac). G. 1542. javlja Herberstein, da je u „Zaklauth“ 50 haramija. Pripovijesti o Fr. Iliniću, koji je smaknuo poturicu Rustana Sladovića, o Luku Senčeviću, koji je onuda vojevao, pozna lih predaja. Znatnija je bitka bila g. 1594., kad su se Herberstein i Lenković pobili s Pardi pašom bosanskim i Smailpašom kostajničkim i pobili ih. Nu grada ne oteše, jer P. Bahač nasrće opet g. 1599. na Pakrac i Čaklovac i pali ih.

Sl. 12. Čaklovac. Glavna kula izvana.

Brijeg, na kojem je gradina Čaklovac, visok je 410 m. Uspon je dosta tegotan, ali sa sjeverne strane nešto lakši. Tu se stere prostrana livada do grada. Sam je grad malen; za pravo i nije nego jedna kula, izvana šesterokutna, unutra četverokutna. U zidu su još danas stube sačuvane. Južna se pola kule srušila, a bila je građena na pet katova. U najvišem katu vire još grede iz stijene. Prozora prema sjeveru nije bilo, a na jugozapadnoj strani vide se ostanci lijepih gotskih prozora. U četvrtom katu sačuvan je gotski komin (Kaminmantel). Bridovi toga tornja, koji je bio sigurno za stanovanje određen (Wohnturm), učvršćeni su tesanim kamenom. Prema sjeveru, odakle se lako prodire do grada, okružuje kulu poligonalni zid, tvoreći hodnik za branitelje. Ostale su odaje bile sasvim neznatne pa se nije od njih mnogo sačuvalo.

¹ U zemaljskom arhivu.

Sl. 13. Čaklovac. Nutarnja strana glavne kule.

Još bi valjalo spomenuti malu ali čvrstu četverouglatu kulu u šljiviku podno gradine Čaklovačke u selu Dragoviću. Čini se vrlo vjerojatnim, da je to ostatak crkvice, oko koje je prije bilo groblje. Nedaleko te crkvice iskopana je kamena ploča s nejasnim tragovima gotskih slova.

Prikaz zapadnoga dijela požeške županije potvrđuje, da je istinita tvrdnja, izrečena u početku ove radnje. Na razmjerno malenom prostoru sastali se moćni rodovi: Bodur-Tiboldović-Zemče, Kaštelanovići, Pekrijevc, Zapoljski i t. d. Tu su podigli svoje često važne gradove, kojima se tragovi dijelom i do danas sačuvaše (Dobra kuća, Stupčanica, Sirač, Zelinjak, Petrovina). Prijorat vranski diže ogromni Pakrac i čvrsto građeni Čaklovac, opatije sv. Jelene kod Podborja još nije sasvim nestalo, kao ni

one u Bijeloj, a gotska je crkva sv. Ane preživjela i burno vrijeme tursko. Dvadeset pet crkvi bilo je tu još g. 1501.! Makar i kratko vrijeme, bila je tu i kovnica banškoga novca! Pa kad sve to pregledamo, moramo sa žalošću pomisliti, kakav bi to za nas danas mogao biti kraj, da mu se je razvoj povoljno nastavio!

Đuro Szabo.